

Wstęp

Cel i zakres pracy

Niniejsza praca ma charakter interdyscyplinarny. Przy analizie posłużyłem się krytyką historycznych dokumentów źródłowych oraz wykorzystałem wyniki badań z zakresu historii, antropologii kulturowej i kulturoznawstwa Japonii. Praca obejmuje także zagadnienia z pogranicza literaturoznawstwa. Na potrzeby analizy literaturoznawczej zastosowałem przede wszystkim metodologię opartą na pracach Stephena Greenblatta, Harolda A. Veesera i Louisa Montrose'a (nowy historycyzm, nowy historyzm, poetyka kulturowa)¹.

Celem rozważań jest opisanie i analiza pozycji społecznej elity kupieckiej najważniejszych miast handlowych Japonii, czyli Sakai i Hakaty, w drugiej połowie XVI wieku. Miasta te wybrałem ze względu na obecność ich elit w centrum kulturalnego i politycznego życia ówczesnej Japonii. Elitę kupiecką Kioto potraktowałem jako uzupełnienie głównego nurtu rozważań.

Analizę pozycji społecznej kupców przeprowadziłem w kontekście ich relacji z wojownikami – zajmującymi najwyższą pozycję w społeczeństwie – z którymi kupcy kontaktowali się zarówno na poziomie lokalnym, jak i krajowym. Za pomocne uznałem określenie i omówienie sposobów komunikacji społecznej między kupcami a wojownikami, takich jak kultura herbaty i handel. Opisuję charakter relacji między obiema grupami oraz przedstawiam krytykę obrazu własnego elity kupieckiej obecnego w źródłach wytworzonych przez jej przedstawicieli (dziennikach herbacianych, pamiętnikach, genealogiach, listach, literaturze z zakresu ceremonii herbacianej itd.),

---

¹ W pracy przyjąłem terminy „nowy historycyzm” oraz „poetyka kulturowa” za: Krystyna Kujawińska-Courtney, *Wprowadzenie*, w: Stephen Greenblatt, *Poetyka kulturowa. Pisma wybrane*, red. K. Kujawińska-Courtney, tłum. Katarzyna Kwapisz-Williams i in., Wydawnictwo Universitas, Kraków 2006, s. VI–VII.

jak również konfrontuję go z dokumentami (listy, rozkazy, kroniki i inne) wytworzonymi przez wojowników oraz osoby spoza obu grup. Moim celem jest określenie i scharakteryzowanie pozycji społecznej elity kupieckiej w społeczeństwie japońskim schyłku średniowiecza².

Do wyboru takiego tematu badań skłoniło mnie kilka czynników. Po pierwsze, obraz własny japońskiego kupiectwa na tle średniowiecznych realiów społecznych nie doczekał się dotąd opracowania monograficznego. Po drugie, pod względem metodologicznym szczególnie interesujące wydało mi się zestawienie dzieł literackich i źródeł dokumentowych pochodzących z mało znanego w Polsce kręgu kulturowego. Taka metoda wpisuje się zresztą w nurt nowoczesnych badań interdyscyplinarnych, łączących perspektywy badawcze dwóch ważnych dyscyplin humanistycznych – historii i literaturoznawstwa. Trzecim powodem była perspektywa przeprowadzenia w pracy analizy ceremonii herbaty (*chanoyu*) – niezwykle ważnego zjawiska w kulturze Japonii – jako istotnego sposobu kreowania i utrzymywania komunikacji i znaczeń społecznych. W analizie pomogły mi osobiste doświadczenia z uczestniczenia w ceremoniach *chanoyu* w Polsce i Japonii.

Na podstawie szeroko zakrojonych badań porównawczych staram się sprawdzić, czy niezaprzeczalne sukcesy handlowe, polityczne i kulturalne elity kupieckiej późnośredniowiecznej Japonii przełożyły się na podniesienie pozycji społecznej tej grupy.

Przedstawiciele elity kupieckiej dzięki handlowi i *chanoyu* rzeczywiście zbliżyli się do najwyższych kręgów władzy, co stanowi podstawę wielu prac badawczych³. Analiza obrazu wykreowanego przez kupców w tekstach paraliterackich, a zwłaszcza porównanie go ze źródłami normatywnymi, sugerują jednak, że owo zbliżenie miało przede wszystkim charakter symboliczny. Stanowiło powód do dumy dla kupców, lecz otwarte pozostaje pytanie, czy dzięki niemu zyskali oni wyższą pozycję u boku wojowników.

W celu odpowiedzi na tak postawione pytanie badawcze w kolejnych rozdziałach główny nacisk położyłem na wyjaśnienie następujących kwestii:

– jaki wpływ na wykształcenie się grupy społecznej kupców w miastach Hakata i Sakai miał kontekst geograficzny i historyczny?

---

² Wśród japońskich badaczy istnieją rozbieżności dotyczące określenia daty początkowej japońskiego średniowiecza. Zwykle branych jest pod uwagę kilka dat w drugiej połowie XII w. W niniejszej pracy za początek średniowiecza przyjąłem rok 1192, czyli datę ustanowienia siogunatu w Kamakurze, a za koniec – rok 1603, w którym Tokugawa Ieyasu uzyskał tytuł sioguna, czyli rok uznawany za początek epoki nowożytnej (*kinsei*).

³ Między innymi Izumi Chōichi, *Sakai to Hakata sengoku no gōshō* (Wpływowi kupcy okresu wojen domowych z Sakai i Hakaty), Sōgensha, Ōsaka 1976; Takeno Yōko, *Kamiya Sōtan*, Nishi Nihon Shinbunsha, Fukuoka 1998; Tanaka Takeo, *Shimai Sōshitsu*, Yoshikawa Kōbunkan, Tōkyō 1986.

- jakie czynniki zaważyły na pozycji społecznej kupców w ich lokalnych społecznościach miejskich i w jaki sposób próbowali oni tę pozycję podnieść?
- jakimi zasadami kierowali się kupcy w relacjach społecznych (pytanie o etos grupy)?
- jaką rolę w powstawaniu grup społecznych odgrywała ceremonia herbaty?
- czy *chanoyu* pomagała przekraczać bariery społeczne, czy także je współtworzyła?
- jaki był charakter relacji między kupcami a wojownikami zajmującymi różne stopnie w hierarchii i jak ważne były dla kupców relacje z przedstawicielami władzy wojskowej?
- jakie schematy narracyjne (cechy opisu) odnoszące się do obrazu wojowników obecne są w kupieckich tekstach paraliterackich?
- do jakiego stopnia obraz relacji z wojownikami i pozycji wobec nich obecny w tych tekstach odzwierciedla rzeczywiste zależności i cele obu grup, widoczne w źródłach nienarracyjnych?

Pod względem chronologicznym praca obejmuje okres drugiej połowy wieku XVI. Wybór cezur wynika z tego, że właśnie w tym półwieczu doszło do największego rozkwitu kultury kupieckiej w średniowieczu, jak również z tego, że był to okres bujnego rozwoju ceremonii herbaty jako zjawiska społecznego. Nieporównywalna z wcześniejszym okresem aktywność kulturalna i społeczna kupców w drugiej połowie XVI wieku zaowocowała względnie dużą liczbą wytworzonych przez nich źródeł (głównie dzienniki herbaciane i korespondencja), z których część dotrwała do naszych czasów. Należy jednak zaznaczyć, że niektóre problemy, dotyczące przede wszystkim dziejów poszczególnych rodów kupieckich, wykraczają poza wspomniane cezury zarówno w przeszłość, jak i w okres tuż po roku 1600. Odstępstwa te obejmują jednak tylko wprowadzenie (Rozdział 1) oraz wnioski końcowe.

Wyjaśnienie terminów

Zbiorowym obiektem badań w niniejszej pracy jest grupa kupców z Hakaty i Sakai, często określana łącznie jako elita kupiecka Japonii, uważana przeze mnie za grupę społeczną. Za Piotrem Sztompką przyjąłem, że grupa społeczna to „zbiór jednostek, w którym wspólnota pewnych istotnych społecznie cech wyraża się w tożsamości zbiorowej i towarzyszą temu kontakty, interakcje i stosunki społeczne w jej obrębie częstsze i bardziej intensywne niż z osobami z zewnątrz”⁴. Definicja ta została wybrana dlatego, że podkreśla

⁴ Piotr Sztompka, *Socjologia*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2005, s. 196.

ona czynnik komunikacji wewnątrz grupy społecznej jako ważnej siły spajającej i przez to łączy się z obecną w pracy analizą komunikacyjnej roli ceremonii herbaty. Wydaje się przy tym, że elita kupiecka Japonii spełnia wszystkie warunki ujęte w powyższej definicji. Za wspólne, istotne społecznie cechy grupy można uznać przede wszystkim status majątkowy, lokalną pozycję społeczną, utrzymywanie się z handlu, związki z władzą czy wreszcie uczestnictwo w świecie *chanoyu* dzięki posiadaniu słynnych utensyliów i udziałowi w spotkaniach, jak również zainteresowanie życiem kulturalnym (między innymi malarstwem chińskim, poezją, teatrem). Nie ulega wątpliwości, że cechy te przekładały się na tożsamość zbiorową, hierarchię wewnętrzną i intensywne kontakty, których główną płaszczyzną były ceremonia herbaty oraz handel. Dowodem na spójność i samoświadomość grupy są np. zachowane dzienniki herbaciane czy listy słynnych utensyliów. Autorzy tych tekstów sumiennie zapisywali imiona i nazwiska osób należących do grupy ludzi herbaty. Warto przy tym dodać, że także według ideologii konfucjańskiej, zyskującej od XVI wieku w Japonii coraz większe wpływy, kupcy stanowili określoną, odrębną klasę społeczną (poza wojownikami, chłopami i rzemieślnikami)⁵.

W przypadku powyższej grupy będzie używany również termin „elita”. Wydaje się to adekwatne ze względu na dominującą rolę opisywanych kupców w życiu gospodarczym, kulturalnym i politycznym swoich miast, jak również z uwagi na ich wpływy w skali ponadlokalnej oraz relacje z elitą wojskową.

Na potrzeby niniejszej pracy wyznaczono grupę kupców, którzy zaliczali się do elity kupieckiej. Została ona wybrana na podstawie analizy źródeł. Do grupy tej należą dwaj kupcy z Hakaty – Shimai Sōshitsu (1539–1615) i Kamiya Sōtan (1553–1635), oraz przedstawiciele mieszczaństwa Sakai – Tennōjiya (Tsuda) Sōgyū (?–1591), Tennōjiya Dōshitsu, Imai Sōkyū (1520–1593), Yamanoue Sōji (1544–1590) i Sen no Rikyū (do 1587 roku Sōeki; 1522–1591).

Należy zaznaczyć, że Rikyū przypadła rola uzupełniająca zasadniczą analizę opartą na źródłach dotyczących pozostałych kupców. Wybór ten wynikał z kilku faktów. Po pierwsze, Rikyū – jako jednemu z najważniejszych mistrzów drogi herbaty – poświęcono ogromną liczbę publikacji i analiz naukowych nie tylko w Japonii, lecz także na całym świecie⁶. Po drugie,

---

⁵ *Shinōkōshō*, w: *Nihon kokugo daijiten* (Wielki słownik języka japońskiego), Shōgakusan, Tōkyō 2002 (edycja elektroniczna).

⁶ Z wydanych prac warto wymienić: Haga Kōshirō, *Sen no Rikyū*, Yoshikawa Kōbunkan, Tōkyō 1986; Murai Yasuhiko, *Rikyū to sono ichizoku* (Rikyū i jego ród), Heibonsha, Tōkyō 1995; Murai Yasuhiko, *Sen no Rikyū*, Kōdansha, Tōkyō 2010; Sugimoto Katsuo, *Sen no Rikyū to sono shūhen* (Sen no Rikyū i jego otoczenie), Dankōsha, Kyōto 2000; Togami Hajime, *Rikyū – hito, mono, kane* (Rikyū – ludzie, rzeczy, pieniądze), Tōsui Shobō, Tōkyō 1998; Yonehara Masayoshi, *Sen no Rikyū*, Dankōsha, Kyōto 1993. Z prac w języku polskim

pozycja, którą osiągnął Rikyū w świecie herbaty oraz u boku Toyotomiiego Hideyoshiego (1536–1598), była tak niepowtarzalna, że włączanie go w główny nurt analizy nie oddawałoby sedna pozycji pozostałych kupców jako grupy (także u boku suwerenów Japonii). Po trzecie wreszcie, główny nacisk w pracy został położony na przybliżenie źródeł dotyczących mniej znanych kupców japońskich z drugiej połowy XVI wieku.

Odrębną kwestią jest stosowany w pracy termin „pozycja społeczna/status społeczny”, co Sztompka definiuje jako „wyróżnione i nazwane w danej kulturze typowe miejsce w społeczeństwie, które zajmować może wiele różnych osób – np. zawód”⁷. Zastosowanie tego terminu w stosunku do kupców raczej nie budzi wątpliwości, ponieważ pod koniec XVI wieku, gdy rozpoczęła się w Japonii petryfikacja poszczególnych grup społecznych, przypisano im określone pozycje. Można jednak zauważyć, że dla kupców żyjących w tym kraju w drugiej połowie XVI wieku status społeczny miał wciąż jeszcze charakter pozycji osiągniętej, a nie przypisanej. Ich status chroniły przede wszystkim posiadany majątek i sieć wpływów. Mimo że w wielu przypadkach kupcy dziedziczyli majątki i pozycję rodziny, ze względu na realne możliwości awansu społecznego w połowie XVI wieku niektórzy kupcy weszli do elity tylko dzięki swoim działaniom, energii i talentowi (jak również koligacjom). Zamknięcie grup społecznych w czterech klasach (wojownicy, chłopci, rzemieślnicy i kupcy), które drastycznie zmniejszyło szanse awansu, nastąpiło dopiero w pierwszych dekadach wieku XVII. Podział ten przyjął formę norm prawnych bazujących na ideologii konfucjańskiej: w ich ramach kupcom wyznaczono najniższy szczebel w hierarchii społecznej.

Z punktu widzenia metodologii badań źródłowych pewną trudność nasuwa znalezienie japońskiego odpowiednika terminu „pozycja społeczna/status społeczny”, który pochodziłby z badanej epoki. Wydaje się, że najbliższym, obecnym w źródłach terminem historycznym jest wyraz *shinshō* (*mi no ue*). Warto zwrócić uwagę na źródłosłów terminu, oznaczający dosłownie „to, co ponad ciałem (życiem)”, sugerujący wartość nadrzędną wobec samego faktu egzystencji. Współcześnie wyraz ten odnosi się do ciała człowieka, losu-fortuny (*unmei*) lub hierarchii i prestiżu (*menmoku*)⁸.

Wydaje się, że to ostatnie znaczenie jest najbliższe wyrazowi *shinshō*, występującemu w interesującym nas kontekście w omawianym okresie historycznym. W słowniku języka japońskiego opracowanym na początku

---

zob. Urszula Mach, *Urasenke – tradycja pewnego domu*, w: *Polska i Japonia. W 50. rocznicę wznowienia stosunków oficjalnych*, red. Ewa Pałasz-Rutkowska, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009, s. 297–326.

⁷ P. Sztompka, *Socjologia...*, s. 110.

⁸ *Mi no ue*, w: *Nihon kokugo daijiten...*

XVII wieku przez Portugalczyków termin *shinshō* był zdefiniowany jako „pozycja, sytuacja danej osoby”. Wyrażenie to znajduje się także w innych wpisach poświęconych wyrazom *iikuzushi/sul/ita* (zniszczyć, zranić słownie kogoś) oraz *taore/ruru/reta* (przewrócić, zniszczyć kogoś) występującym w tym samym słowniku⁹. W pierwszym przypadku podano przykład zdania: *Hito no shinshō o iikuzusu* (zniszczyć słowami czyjaś pozycję) z wytłumaczeniem „donieść suwerenowi na temat danego człowieka i w ten sposób zniszczyć jego pozycję”. Z kolei wyrazowi *taore/ruru/reta* towarzyszy przykład: *Shinshō ga taoruru* (załamanie się czyjejs pozycji) z wytłumaczeniem „czyjaś fortuna się odwraca”. W obu przypadkach terminy powiązane znaczeniowo z wyrazem *shinshō* mają więc wymiar społeczny, który widać szczególnie wyraźnie w przypadku czasownika *iikuzusu*.

Termin *shinshō* wystąpił pięciokrotnie w przeanalizowanych źródłach – w czterech listach Imaia Sōkyū oraz w testamencie Shimaia Sōshitsu. Warto poświęcić kilka słów kontekstowi użycia tego wyrazu przez ówczesnych kupców. W liście do wojownika Noshiriego, który spóźniał się ze spłatą długu, Sōkyū pisał: „jeśli Ty nie wywiążesz się ze swoich zobowiązań [wobec Nobunagi], również ja nie wypełnię mej funkcji (*shinshō*)”¹⁰.

W trzech kolejnych listach termin pojawia się jako (*go*)*shinshō no gi*, co można przetłumaczyć jako „sprawa dotycząca pozycji, sytuacji lub roli, w której znalazła się dana osoba (dostojna)”¹¹. W tych trzech przypadkach zwykle chodzi o sytuację lub rolę danej osoby względem innych, zwłaszcza wyżej postawionych jednostek. Ostatnim przykładem jest użycie terminu przez Shimaia Sōshitsu w jego *Testamencie*, czyli zbiorze wskazówek dla potomnych. Kończąc tekst, Sōshitsu poucza młodego adresata, by ten nie pozwalał sobie na nieprzemyślane zakupy, ponieważ czyniąc to, „może w jeden dzień stracić (*aihatashi*) pozycję (*shinshō*) [w społeczności]” (*ichinichi no uchi ni shinshō aihatashi mōsu beku sōrō*)¹². Powyższe tłumaczenie wymaga kilku słów wyjaśnienia. John Mark Ramseyer wyraz *shinshō*

⁹ *Hōyaku Nippo jisho* (Słownik japońsko-portugalski z 1603 roku w tłumaczeniu na japoński), tłum. Chōnan Minoru, Doi Tadao, Morita Takeshi, Iwanami Shoten, Tōkyō 1993, s. 351, 618, 774.

¹⁰ „[...] *gotōke besshite gohōkō mōshi sōrawadewa shinshō kanawazu sōrō*” (Imai Sōkyū, *Imai Sōkyū shosatsudome* [Archiwum listów Imaia Sōkyū], w: *Sakai shishi – zokuhen* [Historia miasta Sakai – dodatek], t. 5, Sakai Shiyakusho, Sakai 1974 [dalej: *Imai Sōkyū shosatsudome...*], s. 901–902).

¹¹ *Ibidem*, s. 913, 920, 925.

¹² Shimai Sōshitsu, *Shimai Sōshitsu ikun* (Testament Shimaia Sōshitsu), w: *Shimai monjo* (Dokumenty rodu Shimai), *Fukuoka kenshi. Kinsei shiryō hen*, t. 6: *Fukuoka han machikata* (Historia prefektury Fukuoka. Źródła nowożytne. Mieszkaństwo lenna Fukuoka), cz. 1, Nishi Nihon Bunka Kyōkai, Fukuoka 1987 (dalej: *Shimai Sōshitsu ikun...*), s. 85.

w przytoczonym fragmencie tłumaczy jako „rodowy majątek” (*family fortune*)¹³. Wydaje się to zrozumiałe, zwłaszcza w finansowym kontekście wypowiedzi Sōshistu. Z drugiej jednak strony wyraz *shinshō* w żadnym z pozostałych źródeł nie odnosi się wprost do kwestii finansowych. Co więcej, wyraz *aihatsu* (zakończyć się, zniknąć, umrzeć) niesie z sobą wyraźne znaczenie upadku, końca życia – sam Sōshitsu używa go właśnie w takim znaczeniu kilka linijek wcześniej, porównując źle planującego człowieka do wojownika, któremu „zabierają włości, a [on] sam traci życie” (*motaru kuni o mo torare, mi o mo aihatsu*)¹⁴. W kontekście finansowym Sōshitsu używa innych wyrazów, takich jak *ginsu* (pieniądze), oraz wyrażen opisowych typu *tsukai nokoshitaru [mono]* (to, czego nie wydałem)¹⁵. Bez względu na to, które tłumaczenie przyjmujemy, z kontekstu jasno wynika, że majątek miał dla kupców kluczowe znaczenie – można uznać, że stanowił w istocie synonim pozycji społecznej. Kwestie te zostaną dokładnie omówione w zasadniczej części pracy.

Charakterystyka źródeł

Praca powstała na podstawie dużego zbioru piśmiennictwa z epoki o różnorodnym charakterze, materiał ten podzielono na dwie grupy – źródła narracyjne i nienarracyjne.

Źródła narracyjne

Mianem źródeł narracyjnych określam paraliterackie teksty mające formę opisu narracyjnego (często lakonicznego), których podstawową funkcją było zachowanie informacji i późniejsze ich odtwarzanie przez mniejsze lub większe grono osób – niekiedy należących do zamkniętego kręgu. Teksty te mają najczęściej formę dziennika lub pamiętnika. Nie stanowią więc literatury pięknej rozumianej jako forma wyrazu artystycznego, lecz są raczej formą pokazania „rzeczywistości [...] w celu zapisania, a przez to utrwalenia tego, co terażniejsze (widzianych miejsc, spotkanych osób, wydarzeń, których się było świadkiem *etc.*), jak też pozostawienia śladu po sobie i świecie, którego się było uczestnikiem”¹⁶. Istotnym elementem

¹³ J. Mark Ramseyer, *Thrift and Diligence. House Codes of Tokugawa Merchant Families*, „Monumenta Nipponica” 1979, t. 34, nr 2, s. 226.

¹⁴ *Shimai Sōshitsu ikun...*, s. 85.

¹⁵ *Ibidem*, s. 83, 85.

¹⁶ Paweł Rodak, *Między zapisem a literaturą – dziennik polskiego pisarza w XX wieku*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011, s. 49.

analizy staje się więc nie tyle warstwa literacka danego tekstu, ile raczej kwestia doboru materiału wykorzystanego przez autora. Często właśnie poprzez wybór zachowywanych i przekazywanych czytelnikom informacji autorzy (lub kompilatorzy) wyrażali swój stosunek do rzeczywistości i ujawniali zasady panujące w ich otoczeniu społecznym.

Do grupy źródeł narracyjnych zaliczam więc takie utwory paraliterackie jak: dzienniki herbaciane (*chakaiki*) i pamiętniki (*nenroku*), genealogie (*keizu*), testamenty (*ikun*) oraz różnego rodzaju zapiski i kroniki (*ki*). Warto poświęcić kilka słów każdemu z powyższych typów źródeł.

Dzienniki herbaciane (notatki herbaciane) stanowią jedną z głównych podstaw źródłowych niniejszej pracy. Są to teksty utrwalone w formie diariusza, w których autorzy opisywali okoliczności ceremonii i spotkań herbacianych, w jakich brali udział. W szerszym sensie można je za Nagashimą Fukutarō nazwać zapiskami średniowiecznych ludzi kultury¹⁷. Organizowali oni lub przychodzili na spotkania, których podstawowym celem była aktywność kulturalna, artystyczna, polityczna i handlowa. Wszystkie teksty zamieszczane w dziennikach powstawały na bieżąco wraz z odbywającymi się spotkaniami herbacianymi lub tuż po ich zakończeniu, co czyni z tych notatek świadectwo w zasadzie nieobciążone wpływem czasu i wynikającymi z niego zniekształceniami.

Wpisy w dziennikach herbacianych charakteryzują się lakonicznością, lecz zmienia się to w przypadku opisów spotkań z wyjątkowo znamienitymi postaciami. Autorzy zwykle zawierali we wpisach informacje na temat daty (często także pory dnia), miejsca oraz personaliów osób obecnych na spotkaniu, jak również poświęcali mniej lub więcej miejsca opisowi użytych podczas ceremonii przedmiotów (utensyliów), wystroju wnętrza lub przebiegu spotkania. Szczególnie ciekawe są te wpisy, w których autorzy poświęcili więcej miejsca opisowi wydarzeń towarzyszących spotkaniom. Zdarzało się tak zwłaszcza w przypadku ceremonii organizowanych lub odwiedzanych przez wojowników wyższego szczebla, którzy aktywnie uczestniczyli w życiu kulturalnym. Dzienniki herbaciane stanowią więc cenne źródło informacji nie tylko na temat kręgów, w których funkcjonowali autorzy, czy też społecznego zasięgu pasji herbacianej, lecz także – dzięki obecności szerszych opisów – stosunku autorów do ważnych postaci życia politycznego i kulturalnego.

Ze względu na zróżnicowanie nazewnictwa oraz charakteru oryginalnych tekstów wyraz „dziennik” nie pojawia się we wszystkich tłumaczeniach ich tytułów na język polski. Najważniejszymi źródłami tego typu wykorzystanymi w pracy są dzienniki herbaciane. Członkowie rodu Tennōjiya

---

¹⁷ Nagashima Fukutarō, *Chūsei bunkajin no kiroku – chakaiki no sekai* (Zapiski średniowiecznych ludzi kultury – świat dzienników herbacianych), Tankōsha, Kyōto 1972, s. 8.

z Sakai byli autorami dzienników *Tennōjiya kaiki* (Notatki ze spotkań rodu Tennōjiya)¹⁸ w latach 1548–1587. Spod pędzla innego kupca z tego miasta – Imaia Sōkyū – wyszły zapiski, których wybór zatytułowano *Imai Sōkyū chanoyu nikki nukigaki* (Wyimki z dziennika herbacianego Imaia Sōkyū). Obejmują one lata 1554–1589¹⁹. W przypadku kupców z Hakaty dysponujemy tekstem Kamiyi Sōtana pod tytułem *Sōtan nikki* (Dziennik Sōtana), w którym autor opisał wydarzenia z lat 1586–1626²⁰. Warto w tym miejscu dodać, że pomocniczą rolę odegrał niepoświęcony ceremonii herbaty dziennik *Shaken nichiroku* (Zapiski Shakena) autorstwa mnicha Kikō Daishuku (1421–1487) ze świątyni Kaieji w Sakai²¹. Zapiski przypadające na lata 1484–1486 dotyczą głównie spraw religijnych i osobistych, lecz autor porusza także kwestie handlu kupców z Sakai z Chinami.

Kolejnym wykorzystanym w pracy typem źródła jest pamiętnik, w tym przypadku w formie rocznika. Chodzi tu o *Shimaishi nenroku* (Pamiętnik rodu Shimai)²², którego główną postacią jest Sōshitsu. Być może był on także autorem większości tekstu (do swojej śmierci w roku 1615), lecz nie jest to pewne. Najprawdopodobniej *Pamiętnik* został skompilowany dopiero pod koniec trzeciej dekady XVII wieku (ostatni wpis dotyczy roku 1628). Struktura tekstu opiera się na chronologicznym podziale na kolejne lata i obejmuje okres 1565–1628. Pod poszczególnymi datami rocznymi znajdują się wpisy poświęcone ważnym z punktu widzenia rodu wydarzeniom w danym roku. Liczba wpisów waha się od 2 do 14. W licznych przypadkach informacje znajdujące się w *Pamiętniku* powielają treść zawartą w listach, które otrzymał Sōshitsu, co sugeruje, że w odróżnieniu od pamiętników pisanych zwykle z perspektywy czasu tekst ten stanowi raczej kompilację zapisków pochodzących z okresu, w którym dokonywały się opisywane wydarzenia²³. Styl narracji *Pamiętnika* jest znacznie mniej lakoniczny niż ten obecny w dziennikach herbacianych, dzięki czemu opisy zawierają więcej

¹⁸ *Tennōjiya kaiki* (Notatki ze spotkań rodu Tennōjiya), w: *Sadō koten zenshū* (Dzieła zebrane klasyki drogi herbaty), t. 7–8, Tankōsha, Kyōto 1959.

¹⁹ Imai Sōkyū, *Imai Sōkyū chanoyu nikki nukigaki* (Wyimki z dziennika herbacianego Imaia Sōkyū), w: *Sadō koten zenshū* (Dzieła zebrane klasyki drogi herbaty), t. 10, Tankōsha, Kyōto 1961 (dalej: *Imai Sōkyū chanoyu nikki...*), s. 3–44.

²⁰ Kamiya Sōtan, *Sōtan nikki* (Dziennik Sōtana), w: *Sadō koten zenshū* (Dzieła zebrane klasyki drogi herbaty), t. 6, Tankōsha, Kyōto 1958 (dalej: *Sōtan nikki...*), s. 133–382.

²¹ Kikō Daishuku, *Shaken nichiroku* (Zapiski Shakena), Iwanami Shoten, Tōkyō 1978 (dalej: *Shaken nichiroku...*).

²² *Shimaishi nenroku* (Pamiętnik rodu Shimai), w: *Shimai monjo* (Dokumenty rodu Shimai), *Fukuoka kenshi. Kinsei shiryō hen*, t. 6: *Fukuoka han machikata* (Historia prefektury Fukuoka. Źródła nowożytnie. Mieszczanstwo lenna Fukuoka), cz. 1, Nishi Nihon Bunka Kyōkai, Fukuoka 1987 (dalej: *Shimaishi nenroku...*), s. 86–102.

²³ P. Rodak, *Między zapisem...*, s. 94–96.

treści także spoza tematów poruszanych w korespondencji oraz pismach związanych z ceremonią herbaty. W *Pamiętniku* znajdują się informacje na temat interesów Sōshitsu, jego podróży, jak również anegdoty – cenne z punktu widzenia analizy opartej na metodologii nowego historycyzmu²⁴.

Inny typ źródła narracyjnego stanowi stosunkowo wiele zachowanych genealogii. Utwory te mają formę opisów narracyjnych, których tematykę stanowią godne pamięci czyny przedstawicieli kolejnych pokoleń danego rodu. Do tej grupy należą teksty: *Imaishi shichi sekihime ni narabi ni keizu* (Siedem grawerunków w kamieniu oraz genealogia rodu Imai)²⁵, *Shimaike keizu* (Genealogia rodu Shimai)²⁶ czy *Takenoke keizu* (Genealogia rodu Takeno)²⁷. Szczególnym przypadkiem genealogii jest tekst Taniego Ninsaia (?–1745) *Sukisha meishōshū* (Poczet słynnych mistrzów ceremonii herbaty)²⁸, w którym następujący po sobie mistrzowie ceremonii herbaty tworzą symboliczny ród niepołączony więzami krwi. Genealogie kupieckie, tworzone pod wpływem podobnych tekstów, powstających wcześniej w środowisku wojowników, stanowią nie tyle źródło poznania rzeczywistej historii rodów, ile istotne świadectwo obrazu własnego kupców na przełomie XVI i XVII wieku. Dobrze ukazują bowiem mechanizmy kreowania ich wizerunku, którego elementem jest szacunek do przeszłości. Warto dodać, że w większości przypadków nie sposób zweryfikować informacji pochodzących z dzieł narracyjnych. Muszą być one zatem traktowane jako mit założycielski danego rodu, który miał za zadanie przede wszystkim podnosić prestiż rodziny w społeczności.

Kolejnym typem tekstu narracyjnego jest testament. W zbiorach źródeł dotyczących omawianej grupy kupców zachował się tylko jeden tego typu tekst. Ponieważ miał on bardzo duże znaczenie dla niniejszej pracy, warto poświęcić mu kilka słów. W dokumentach rodu Shimai figuruje on jako *Shimai Sōshitsu ikun* (Testament Shimaia Sōshitsu)²⁹. Tytuł można

²⁴ Harold A. Veenser, *Introduction*, w: *The New Historicism*, Routledge, New York–London 1989, s. XI.

²⁵ *Imaishi shichi sekihime ni narabi ni keizu* (Siedem grawerunków w kamieniu oraz genealogia rodu Imai), w: *Sakai shishi – shiryō hen* (Historia miasta Sakai – źródła), red. Miura Hiroyuki, t. 1, Sakai Shiyakusho, Tōkyō 1930, s. 365–368.

²⁶ *Shimaike keizu* (Genealogia rodu Shimai), w: *Fukuoka kenshi. Kinsei shiryō hen*, t. 6, *Fukuoka han machikata* (Historia prefektury Fukuoka. Źródła nowożytne. Mieszkaństwo lenna Fukuoka), cz. 1, Nishi Nihon Bunka Kyōkai, Fukuoka 1987, s. 102–117.

²⁷ *Takenoke keizu* (Genealogia rodu Takeno), w: *Sakai shishi – shiryō hen* (Historia miasta Sakai – źródła), red. Miura Hiroyuki, t. 1, Sakai Shiyakusho, Tōkyō 1930, s. 353–356.

²⁸ Tani Ninsai, *Sukisha meishōshū* (Poczet słynnych mistrzów ceremonii herbaty), w: *Sakai shishi – shiryō hen* (Historia miasta Sakai – źródła), red. Miura Hiroyuki, t. 1, Sakai Shiyakusho, Tōkyō 1930 (dalej: *Sukisha meishōshū...*), s. 324–352.

²⁹ *Shimai Sōshitsu ikun...*, s. 65–86.

tłumaczyć również jako Pouczenia Shimaia Sōshitsu. Jest to stosunkowo rozbudowany tekst, w którym stojący u kresu życia autor zawarł porady i przestrogi adresowane do swojego spadkobiercy Tokuzaeмона. Warto dodać, że *Testament* nie jest związany z innymi źródłami składającymi się na kolekcję dokumentów rodu Shimai, których autorzy często powielali te same informacje. Na tekst pouczeń składa się 18 punktów i podsumowanie. Sōshitsu porusza w *Testamencie* różne aspekty kupieckiego życia – od handlu i zarządzania gospodarstwem domowym przez sposoby oszczędzania pieniędzy po życie rodzinne, społeczne, kulturalne i religijne. Ze względu na tak szeroką tematykę *Testament* stanowi bezcenne źródło poznania kupieckiego systemu wartości (etosu) na przełomie XVI i XVII wieku (tekst pochodzi z roku 1610).

Wśród źródeł narracyjnych wykorzystanych w pracy znajduje się grupa tekstów określanych pojemnym japońskim terminem *ki*. W języku polskim tego rodzaju teksty możemy nazwać zapiskami, notatkami czy kronikami. Należy tu wskazać przede wszystkim na *Yamanoue Sōjiki* (Zapiski Yamanouego Sōjiego)³⁰ oraz *Shinchō kōki* (Kronika pana Nobunagi)³¹. W pracy wykorzystano głównie ten pierwszy tekst, powstały w roku 1588. Zawiera on krótki wstęp dotyczący środowiska osób zajmujących się ceremonią herbacianą autorstwa Muraty Shukō (1423–1502), po którym autor, Yamanoue Sōji, umieścił spis słynnych utensyliów herbacianych wraz z ich krótkim omówieniem, historią oraz nazwiskami właścicieli. Utwór ten jest więc formą katalogu przedmiotów służących ludziom herbaty. *Shinchō kōki* – wykorzystywana w znacznie mniejszym stopniu – ma formę najbliższą kronice w rozumieniu europejskim. Autor – Ōta Gyūichi (1527–?) – prawdopodobnie przed rokiem 1598 spisał dzieje życia Ody Nobunagi (1534–1582). Szczególny nacisk położył na wydarzenia z lat 1568–1582, kiedy to pan z Owari przeżywał szczyt swojej kariery. Kronika okazała się cenna ze względu na informacje dotyczące kupców – przede wszystkim Imaia Sōkyū, który zbudował relacje z Nobunagą, jako sposób komunikacji wykorzystując ceremonię herbaty.

Źródła nienarracyjne

Jako źródła nienarracyjne traktuję teksty pozbawione warstwy narracyjnej, w których dominują funkcje komunikacyjna oraz informacyjna. Teksty

---

³⁰ Yamanoue Sōji, *Yamanoue Sōjiki* (Zapiski Yamanouego Sōjiego), red. Kumakura Isao, Iwanami Bunko, Tōkyō 2006 (dalej: *Yamanoue Sōjiki*...).

³¹ Ōta Gyūichi, *Shinchō kōki* (Kronika pana Nobunagi), red. Okuno Takahiro, Iwasawa Yoshihiko, Kadokawa Shoten, Tōkyō 1992 (dalej: *Shinchō kōki*...).

tego typu miały najczęściej określonego odbiorcę – nierzadko jedną osobę. Należą do nich przede wszystkim listy oraz dokumenty publiczne (odezwy, obwieszczenia itd.).

W XVI wieku korespondencja stanowiła w Japonii niezwykle rozbudowany sposób komunikacji. Przy przesyłaniu listów posługiwano się zaufanymi posłańcami (pośrednikami), których zadanie polegało na przekazaniu adresatowi szczegółów informacji, jakich ze względów bezpieczeństwa lub przez pośpiech nie zapisywano na papierze. Istotnym czynnikiem była również konwencja, zgodnie z którą bardziej ufano słowu mówionemu niż pisanemu³². Z tych względów dostępna dziś korespondencja jawi się jako lakoniczna. Zawiera bowiem często niepełen komunikat, w którym brakuje najistotniejszej części, zawierającej szczegóły³³. Niemniej jednak zachowane listy kupieckie – co prawda nieliczne – potraktowałem w niniejszej pracy jako jedne z najważniejszych tekstów źródłowych.

Do dyspozycji współczesnego badacza znajduje się kilka zbiorów korespondencji wymienionych wyżej kupców z Hakaty i Sakai. Należą do niej zarówno zbiory pism otrzymanych, jak i wysłanych przez poszczególnych kupców. Niestety nie zachował się ani jeden zbiór, zawierający zarówno wysłane, jak i otrzymane listy danej osoby.

W przypadku kupców z Hakaty mamy do czynienia z archiwami listów otrzymanych. Są to zbiory stanowiące część dokumentów rodów Shimai – *Shoka shojō nado* (Listy zebrane)³⁴, oraz Kamiya – *Kamiya monjo oyobi kiroku* (Dokumenty i zapiski rodu Kamiya)³⁵. Ten pierwszy zbiór zawiera ponad 60 pism otrzymanych przez Sōshitsu, poczynając od połowy lat 60. XVI wieku. Listy przychodziły przede wszystkim od lokalnego *daimyō*³⁶ Ōtomo Sōrina (Yoshishige; 1530–1587) i jego podwładnych. W późniejszych

---

³² Kuramochi Shigehiro, *Koe to kao no chūseishi* (Głos i wyraz twarzy w historii średniowiecznej), Yoshikawa Kōbunkan, Tōkyō 2007, s. 50–53.

³³ Jędrzej Greń, *List jako źródło historyczne w kulturowym, społecznym i językowym kontekście XVI-wiecznej Japonii – problemy i perspektywy badawcze*, w: *Azja i Afryka: religie – kultury – języki*, red. Maciej Klimiuk, Wydział Orientalistyczny, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2013, s. 201–213.

³⁴ *Shoka shojō nado* (Listy zebrane), w: *Shimai monjo* (Dokumenty rodu Shimai), *Fukuoka kenshi. Kinsei shiryō hen*, t. 6: *Fukuoka han machikata* (Historia prefektury Fukuoka. Źródła nowożytność. Mieszkaństwo lenna Fukuoka), cz. 1, Nishi Nihon Bunka Kyōkai, Fukuoka 1987, s. 2–64.

³⁵ *Kamiya monjo oyobi kiroku* (Dokumenty i zapiski rodu Kamiya), w: *Fukuoka kenshi shiryō* (Źródła do historii prefektury Fukuoka), t. 6, Fukuoka ken, Fukuoka 1932, s. 178–214.

³⁶ Początkowo termin *daimyō* oznaczał wpływową osobę posiadającą własną ziemię (*myōden*). W okresie wojen domowych odnosił się do panów feudalnych, jednak pozostawał czysto zwyczajowy. Tytuł ten sformalizowano i ujęto w ramy prawne dopiero pod koniec XVI w. (*daimyō*, w: *Japan: An Illustrated Encyclopedia*, Kōdansha, Tokyo 1993 [edycja elektroniczna]).

latach Sōshitsu otrzymał kilkanaście pism od znamienitych wojowników, takich jak Ishida Mitsunari (1560–1600), Kobayakawa Takakage (1533–1597) czy Sō Yoshitoshi (1568–1615). Kilka bardziej kurtuazyjnych listów wystosował do niego także Hideyoshi. Zasadniczo te same nazwiska przewijają się wśród nadawców pism adresowanych do Sōtana. Jego archiwum zawiera jednak mniej listów – około 30. Ze względu na braki w datacji trudno wyznaczyć cezury czasowe, na które przypada korespondencja Sōtana. Z pewnością jednak większość listów pochodzi z lat 90. XVI wieku.

W przypadku kupców z Sakai wykorzystano niezwykle cenny zbiór listów napisanych przez Sōkyū – *Imai Sōkyū shosatsudome* (Archiwum listów Imaia Sōkyū)³⁷. Mimo że mamy tu do czynienia z kopiami listów, są one wyjątkowe, ponieważ w przeważającej części ułożone są one chronologicznie. Dzięki temu można prześledzić poszczególne wątki mimo braku korespondencji zwrotnej. Najprawdopodobniej *Archiwum listów* tworzył nieznany bliżej podwładny kupca (skryba), a dostęp do tego zbioru miał nie tylko Sōkyū. Dodatkowo pewne grono jego bliskich współpracowników i podwładnych korzystało z *Archiwum* przy załatwianiu spraw opisanych w listach. Świadczy o tym choćby zawarta pod koniec zbioru notatka (*oboe*) adresowana do współpracownika Sōkyū imieniem Tashiro Genpachirō, w której kupiec podsumował dziewięć głównych problemów, przewijających się w korespondencji³⁸.

Ostatnim zbiorem, który odegrał jedynie rolę pomocniczą, jest traktująca przede wszystkim o ceremonii herbaty korespondencja Sena no Rikyū – *Rikyū no tegami* (Listy Rikyū)³⁹.

Warto dodać, że w XVI-wiecznej Japonii list wykorzystywano także jako formę wydawania oficjalnych dokumentów, rozkazów, odezw, zaproszeń itp. W tych przypadkach postawiony wysoko w hierarchii wojownik wysyłał wasalowi lub wasalom rozkaz w formie listu. Następnie rozkaz ten mógł być ogłoszony lub przekazany jakimś niżej postawionym osobom. Kilka takich listów znajduje się w wymienionych powyżej zbiorach kupieckich. Oprócz nich wykorzystano także niektóre dokumenty w formie listów zawarte w wydaniach źródłowych poświęconych Nobunadze⁴⁰ oraz Hideyoshiemu⁴¹.

³⁷ *Imai Sōkyū shosatsudome...*, s. 897–930.

³⁸ *Ibidem*, s. 928.

³⁹ Sen no Rikyū, *Rikyū no tegami* (Listy Rikyū), red. Komatsu Shigemi, Shōgakukan, Tōkyō 1985 (dalej: *Rikyū no tegami...*).

⁴⁰ *Oda Nobunaga monjo no kenkyū* (Badania nad dokumentami Ody Nobunagi), red. Okuno Takahiro, t. 1–3, Yoshikawa Kōbunkan, Tōkyō 1988.

⁴¹ *Shiryō hen* (Aneks źródłowy), w: *Hideyoshi no chiriyaku – Kitano ōchanoyu daikenshō* (Pomysłowość Hideyoshiego – wielkie spotkanie herbaciane w Kitano – wielka rewizja ustaleń), praca zbiorowa, Tankōsha, Kyōto 2009.